

„Az is csinál valamit, aki valami komolyat ír”

Beszélgetés ifj. Bibó Istvánnal

– Készülve a mai beszélgetésre az jutott eszembe, hogy minden esetben, amikor Önt szóra bírják, nagy idők tanújaként kell megnyilvánulnia. Ez egyáltalán nem mondható mindennapi helyzetnek, hiszen személyes emlékei, családja történetének alapvető momentumai nekünk, kívülállóknak a magyar történelem részeként értelmezhetők. Hogyan éli meg ezt a sajátos pozíciót?

– A pozíció valóban sajátos abban a tekintetben, hogy egyszerre vagyok családtag, utókor, s a jogutódként rám háruló kötelezettségeknek is eleget kell tennem, ami alatt elsősorban a hagyaték gondozását értem. Azt gondolom, hogy ezek a szerepek, nézőpontok teljes mértékben összeegyeztethetők. Apám halálára évekkel korábban fel kellett készülnöm, hiszen beteg volt; de aztán mégis váratlanul – anyám halála után három héttel – halt meg. Akkor egyszerre kellett megpróbálnom odafigyelni, hogy a kultúrpolitika mit akar kezdeni a hagyatékkal, miközben külföldön már folyamatban volt válogatott tanulmányainak kiadása, amiből 1981–84 között végül összegyűjtött munkái négy kötete lett. El kellett viselni a hivatalos megítéléséből fakadó bántó és ostoba megnyilatkozásokat is, de észlelni és a maga helyén értékelni, hogy a hivatalos megítélés lassan oldódik, és 1986-ra itthon is megjelent egy háromkötetes válogatás Bibó István tanulmányaiból, persze az 56-os írások nélkül. A rendszerváltás idején ez a helyzet viszonylag hirtelen változott, bár ő addigra fokozatosan eljutott arra a tekintélyre, amilyen szinten hivatkoztak rá.

– A nyolcvanas években valóságos Bibó-reneszánsz bontakozott ki, a temetésen pedig, 1979-ben Illyés Gyula és – a fiatal ellenzék képviselőjében – Kenedi János mondott beszédet. Mit jelentett ez az akkori Magyarországon?

– Rendkívül sokat jelentett. Maga a temetés – fájdalommal és szorongással kísérve – nagyon felemelő pillanat volt, kezdve azzal, hogy elhangzottak ezek a beszédek – noha hangosítás nem volt, így csak a közel állók hallhatták –, majd valaki bátran elkezdte énekelni a Himnuszt, s több mint ezren csatlakoztak hozzá. Mindez markáns külsejű urak jelenlétében zajlott, akik fényes fenekű barna öltönyökben buzgón gondoztak elvadult sírokat mindenütt, amerre elhaladtunk. (Nyolcéves kisfiam kérdezte is tőlem, hogy kik ezek a bácsik.) Elégedetten konstatáltam, hogy a hatalom akkor ébredt rá, hogy a halott Bibóval annyira sem tud mit kezdeni, mint az élővel, akkor vált világossá, hogy túske maradt a körmük alatt. Nem sokkal apám halála után látott ugyanis napvilágot a Bibó-émlékkönyv, amelyből egyértelműen kiderül, hogy jóhiszemű, tisztán

gondolkodó baloldali volt, ráadásul még a szocializmusnak is híve. Jósatai nem mindig váltak be, de amikor bajt jelzett, az mindig beigazolódott. Azt írta 1945-ben, hogy Magyarországon nem képzelhető el a proletárdiktatúra, mert a kommunisták pontosan tudják, hogy az a párt országos hitelvesztésével járna, nem is szólva az összeesküvés pszichózisáról. Ebből minden bejött, a hitelvesztés ötvenhatban, az összeesküvés pszichózis pedig a Rajk-perben mutatkozott meg. Nagyon jellemzőnek tartom apám akkori megítélése kapcsán E. Fehér Pál *A Bibó-probléma* című írását, amely a *Kritikában* jelent meg. A szerző kiemelte a zsidókérdésről írottakat, valamint még néhány tanulmányt, amelyekből „rengeteget tanulhatunk”, majd kifejtette, hogy ha szembesítjük a valóságot a Bibó-művekkel, akkor az derül ki, hogy Bibó bukott politikus, mert a politikában kizárólag a végeredmény számít. De ki mondja meg, hogy mi a végeredmény? Az majd csak az utolsó ítéletkor derül ki. Az tekinthető-e például március 15. végeredményének, hogy kinevezik a Batthyány-kormányt, ami komoly siker, vagy az, hogy leverik a szabadságharcot, ami nagy vereség? A végeredmény egy része még előttünk van. Másrészt ki tekinthető bukott politikusnak? Nagy Imre bukott politikus? Mihez-kihez viszonyítva? Ráadásul demokráciában nincs is bukott politikus, hiszen mindenki visszajöhet. A cikkekre válaszul azt gondoltam, hogy nosza, akkor szembesítsük a valóságot a művekkel, de ehhez ki kéne adni a tanulmányokat. Ezért írtam egy ilyen értelmű levelet még 1979 őszén a Magvető Könyvkiadó igazgatójának.

– *Utalt rá az imént, hogy a nyolcvanas évek második felében meg is jelent a háromkötetes kiadvány, Válogatott tanulmányok címmel. Hogyan alakult édesapja megítélése a rendszerváltás idején, illetve azt követően?*

– Az Ön által is említett Bibó-reneszánsz 1990 után pár év alatt visszakopott – ha nem is egy Bibó-felejtésig, de Bibó-elhallgatásig –, mert kiderült – és ez mindenképpen elégedettséggel tölt el –, hogy a politikai lövészárokharcokhoz gondolatait és írásait nagyon nehéz felhasználni. A szövegeit persze lehet bírálni – többnyire azt kifogásolják, hogy túl naív volt a szovjetekkel és a kommunistákkal szemben –, ám kisajátítani aligha. Apám szellemi öröksége nem használható bunkóként a másik tábor ellen, ha pedig mégis megpróbálják, hamar kiderül, hogy kicsorbul rajta a nyegleség, a rosszhiszeműség és a kisajátítás szándéka. A mostani hallgatást azonban nem felejtésnek érzem, mert jelen van a köztudatban, tananyag az egyetemen, fiatalok olvassák, történészműhelyek foglalkoznak vele, folyóiratok közölnek róla írásokat. A műveit ma már szinte úgy adják ki, mint a klasszikusokét, vagyis ha nem is gyorsan, de elfogynak a kiadások, s két-három évenként újra ki kell adni a műveit, hol egy tanulmányt, hol egy válogatást. Ez sokkal biztatóbb, mint ha a politikusok lépten-nyomon idéznék.

– *Ez valóban így van, de mit gondol, miért alakult így? Miért nem válhatott édesapja szellemi öröksége a mindennapos politikai csatározások eszközévé?*

– Talán azért, mert az ő politikai és tanulmányírói tevékenysége éppen arra példa, hogy egy bizonyos szellemi és erkölcsi színvonal fölött a népi-urbánus, a keresztény-zsidó és más hasonlóan kártékony ellentétek meghaladhatók.

Az ő mentalitásából és szellemiségéből fakadt, hogy nem agyagba döngölni kell a másikat, hanem odafigyelni rá, megpróbálni megérteni, hogy mit mond és miért mondja, és ezek után esetleg megpróbálni meggyőzni arról, hogy nincs igaza. De azt sem tekintette tragédiának, ha ez nem sikerült. A felfogása, mentalitása tehát ma is nagyon aktuális. Ha valaki azt mondja, hogy bizonyos javaslataim túlhaladt az idő, akkor ezzel nem tudok vitatkozni, de hozzátenném, hogy a kor is hibás abban, ha egy javaslaton kipróbálás nélkül halad túl.

– *Azt gondolom, hogy még így a beszélgetés elején érdemes visszanyúlni a gyökerekhez. Mit tudhatunk a Bibó-család eredetéről, történetéről?*

– Magam is apám visszaemlékezései alapján tudok erről beszélni. Ő úgy jellemezte a család apai ágát, hogy jogvégezett, literátus, alföldi, kisvárosi magyar kis-középnemesi eredetűek voltak. Kiskunhalason a 18. század elején találjuk az utolsó olyan családtagot, akihez egyenes ágon visszavezethető a család története. Majdnem biztos, hogy a Bibók Erdélyből jöttek, ahol a családnak ma is létezik egy ága, valahol Kovászna megyében, egy Barátos nevű faluban. Magam is láttam ott különböző sírköveken a Bibó-nevet. Apai nagyanyám sváb gazdatiszt családból származott. Dédapám – miként az ő édesapja is – jogvégezett ember volt, ügyvédként tevékenykedett Kecskeméten. A nagyapám pedig a szegedi Egyetemi Könyvtár igazgatójaként ment volna nyugdíjba, ha nem hal meg nem sokkal azelőtt.

– *Édesapja 1911-ben született Budapesten. Milyen volt az a családi milió, amelyben felnevelkedett?*

– Édesapjára úgy gondolt vissza, hogy rendkívül stabil, csendes, szelíd ember volt, aki – ha nem volt mondanivalója – társaságban is képes volt hosszú időn keresztül derűsen hallgatni, amit apám utólag igen nagyra értékelt. Nagyanyám erkölcsi kérdésekben szenvedélyesen elkötelezett volt. Apám szerint annak a generációnak volt a tagja, amelynek Tolsztoj volt a vezércsillaga. Nem illett gazdagnak vagy nagyszájúnak lenni. Apám elmondta, hogy sokáig úgy tudta, szegénységben nőtt fel, s csak később ismerte meg, hogy a proletár- vagy zsellérnyomor milyen mélyen alatta van az ő középosztálybeli nyomoruknak, ami azt jelentette, hogy olcsó ételeket ettek, télen pedig takarékosági okokból csak egy szobát fűtöttek. Édesanyja nevelte rá apámat arra, hogy a cselédet nem nézzük le, a zsidókat pedig nem szabad bántani azért, mert zsidónak születtek. Ezek az elvek és tanítások hétköznapi dolgokban, egy-egy stabil mondatban mutatkoztak meg, de apámban mély nyomot hagytak, mert a szüleinek komoly hitele volt előtte. A nagyapám református volt, a nagyanyám pedig katolikus, és akkor házasodtak össze, amikor – 1910 körül – a katolikus egyház a reverzális-adást nem vette szigorúan. Ebből következően nagynéném katolikus lett, apám pedig református. A családban nagyon kellemes légkör uralkodott, nem adódott konfliktus ebből, de amikor vidéken jártak, megtanulták, hogyan csúfolják egymást – persze nem vérre menően –, és attól kezdve ők is így tettek. A mai napig megvan például az a két rajz, amelyet tízéves koruk táján, a húszas évek elején készítettek a békák és a varjúk istentiszteletéről. Egy nagy béka ül egy kövön, rá van írva, hogy Ravasz

László, a sok kis béka közül pedig az egyikre az, hogy Bibó Pisti. (Akkor még nem lehetett tudni, hogy Ravasz László a Bibó Pisti apósa lesz.) A másik rajzon egy óriási fekete varjú látható egy faágon mint Prohászka Ottokár, körülötte a kis varjak egyike pedig Bibó Irénke. Aztán apám probléma nélkül járt a szegedi piaristákhoz mint nagygyimnazista, sőt nagyon jó emlékeket őrzött onnan, ami sokat számított későbbi életfelfogásában is.

– *Mi alapozta meg szellemi tájékozódását? Édesapját elsősorban a társadalomtudományok érdekelték, így a történelem, a szociográfia és a jogtudomány.*

– A földrajz is nagyon érdekelte. Vannak olyan képzeletbeli térképek, amiket tízévesen vadul rajzolt. Egyszer mintha azt mondta volna, hogy a kiskamaszként történő eszmélkedése pontosan a trianoni sokk idejére esett. Ő azonban nem tette magáévá a nemzetsírató és sértettségre alapozódó felfogást, inkább azokra a normális hangokra volt fogékony, amelyek a józan észre és a szomszéd népekkel való megbékélésre helyezték a hangsúlyt. De már akkor is úgy rajzolgatta ezeket a térképeket, hogy a trianoni igazságtalanság kifejeződjön bennük. Nyilvánvaló tehát, hogy ez a történelmi tapasztalat húzódik meg a korai írásokban, amelyekben már foglalkozott a nemzetközi jog kérdéseivel, a szankciókkal, a területrendezéssel. Azt remélte, hogy *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* című munkája – valamelyik idegen nyelvre lefordítva – a béketárgyalások asztalára kerül. A fordítás azonban nem készült el addigra. Később a nemzetközi területi vitákról írt egy elég vastkos, komoly, alapos művet, amely Angliában megjelent az esettanulmányok nélkül. Megjegyzem, hogy 1992-ben majdnem kiadták franciául is, de a Gallimard Kiadó történésze szerint tárgyalanná és okafogyottá vált a közlés, mivel időközben megszűnt a Szovjetunió. Két éven belül azonban kitört a balkáni háború, ami a vártnál is aktuálisabbá tette apám írását, hiszen a kirokban szópárbaj zajlott Amerika és Oroszország között, de végső soron nagyhatalmi megegyezés született. Visszatérve a szellemi tájékozódásra, azt mondhatjuk tehát, hogy apám visszatérő motívumai és gondolatai, az elhatárolódás, a Kelet-Európa-probléma, az eltorzult magyar alkat egyaránt összefügg Trianon traumatikus tapasztalatával. Apám jól látta, hogy itt, Magyarországon csak akkor épülhetne ki az igazi demokrácia, ha az ország nem kapna külföldről oldalba rúgásokat. Azt nem tudom, hogy ez a gondolkodásra inspiráló élmény milyen irányban haladt tovább a gimnáziumi évek alatt. Egyetemi éveiben viszont nagyon fontos volt számára Horváth Barna hatása, aki egy komoly, szociológiai és történelmi vénájú ember volt. Írt egy nagyon szép könyvet *A géniusz pere* címmel, amelyben Szókratész és Szent Johanna perének párhuzamairól értekezik minden jogászai szárazság nélkül. Elsősorban azt vizsgálja, hogyan küzd, miért bukik el az utókor által szentté avatott vagy kiemelkedő filozófusként tisztelt géniusz, aki szellemi és erkölcsi színvonalát tekintve magasan környezetét fölött áll. Horváth nem sokkal volt idősebb apámnál, illetve Erdeinél – akire szintén erősen hatott –, így amikor tanítványai végeztek, csaknem barátjukká fogadta őket. 1948-ban hagyta el az országot, és emlékszem, hogy apám örökölt tőle egy öltönyt. Amikor készült valahová, gyakran megkérdeztük tőle, hogy a Horváth Barna-féle zakót veszed-e fel? Később sajnos nem folytatódhatott a szellemi kap-

csolat, mert Amerikában kikötött egykori professzorával az ember nem levelezhetett a Rákosi-korszakban, különösen nem olyan témákról, amelyekről feltehetően apám és Horváth írt volna. Apámnak egyébként ilyen jellegű levelezése nem maradt meg, valószínűleg nem is volt, hiszen akkoriban meg sem kapta volna a címzett. 1964-ben, amikor egészen váratlanul bekövetkezett az enyhülés, és adtak útlevelet, engem és egy unokatestvéremet meghívott Ravasz nagyapám egyik régi tisztelője Olaszországba. Akkor apám leírt nekem egy angol szöveget, amit fejben megtanultam és „elvittem” Torinóba, ott leírtam és feladtam Londonba Balogh Tamás közgazdász professzornak, akit apám fiatalkorából ismert, és aki akkor már Erzsébet királynő tanácsadója volt. A levél arról szólt, hogy miért nem tud kiutazni Londonba, Balogh ugyanis üzent neki, hogy szívesen látná Angliában egy előadókörúton. Naivan azt képzelte, hogy a frissen szabadult ellenforradalmárt ki fogják engedni. Hát így festett akkor a külföldi levelezés.

– Említettük Trianon hatását édesapja eszmélkedésében, szellemi tájékozódásában, és azt is, milyen tudományterületek érdekelték. De mi az, ami a politika felé terelte?

– Ő azt képzelte, hogy valamilyen egyetemi tanári karriert fut be, és így tud hozzászólni a politikához. Nem volt forradalmár alkat, nem akarta mindenáron csinálni a politikát, pláne nem úgy, ahogy Lenin vagy a többi forradalmár csinálta. Erősen inspirálta Erdei Ferenc, aki nagyon sokat beszélt neki a parasztnyomorról, és ugyancsak hatott rá Reitzer Béla, aki folyamatosan szállította nekik az olvasnivalót, elsősorban az angol, német és francia irodalmat. Erdeire azonban rendkívül nagy hatást tett Lenin, és tagja lett a kommunista pártnak. Ezzel takaréklángra állítódott barátságuk, amelyet 1945 után már közös politikai elképzelések nem inspiráltak. Emlékszem, egy évben egyszer meg voltunk hívva Erdeiekhez, kaptunk egy kedves vacsorát, beszélgették az egészségükről, a gyermekekről, de más témájuk nem akadt. Apám keserűen mondogatta: „Azt hittem, az Erdei Feri azért lett belügyminiszter, hogy a közös területrendezési tervünket megvalósíthassuk.” A mondat ott folytatódhatott, hogy azért lett, mert azonosult a kommunistákkal, azok pedig nem akartak egy közvetlen moszkovita kommunistával bevonulni a belügybe, viszont kézben akarták tartani a tárcát, s erre Erdei alkalmasnak bizonyult.

– A fordulat éve után édesapját félreállították, s az Egyetemi Könyvtárban dolgozott. Tulajdonképpen mi volt ennek az oka?

– Több minden. Ő nem követett el semmit, kisebb-nagyobb átszervezések érintették. Megszüntették ügyvezető igazgatóhelyettesi posztját a Kelet európai Intézetnél, az Akadémián pedig visszaminősítették tanácskozó taggá, ami annyit jelentett, hogy az üléseken részt vehetett, de nem szavazhatott, és semmiféle juttatást nem kapott. A szegedi egyetemen egy másik tanszéket ajánlottak föl neki, a munkajogit, ezt azonban nem vállalta el. Csak az maradhatott a tanszéken, aki marxista szellemben tanított, apámról azonban lehetett tudni, hogy sohasem lesz marxista. Talán nem tekintették ellenségnek, de jobbnak látták, ha félreállítják. Így került az egyetemi tanári fizetése feléért a könyvtárba, amit ő mindenfajta sértettség nélkül fogadott, mert ott olvashatott. Nem tudtunk arról,

hogy tervezték volna a kitelepítésünket. Volt azonban egy nagynéném, akinek a férje 1948-ban bekerült a Földművelésügyi Minisztériumban indított fél- vagy háromnegyedkoholt tisztogatási perbe, majd – négy hónapos vizsgálati fogság után – bizonyíték vagy bűncselekmény hiányában felmentették, de attól kezdve csak segédmunkákat vállalhatott mint jogász, 1951-ben pedig a budai lakásukat elvették és kitelepítették őket.

– Ekkor már készen vannak azok a nagy tanulmányok, amelyeket Bibó István főként a Válaszban publikált. Gondolok itt mindenekelőtt A magyar demokrácia válsága, a Békeszerződés és demokrácia, az Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem, illetve a Zsidókérdés Magyarországon 1944 után című írásokra. Hogyan jutott el édesapja a Márciusi Fronttól, a harmincas évek gondolkodásmódjától a negyvenes évek második felének rendkívül fontos, összegző és tisztázó igényű tanulmányaihoz? Változott-e ez idő alatt felfogása, s ha igen, milyen tekintetben?

– Igazából nem tudom, mennyit változott, szakember erről bizonyára pontosabban tudna beszélni. De amikor a kéziratokat rendeztettem, rátaláltam egy korai tanulmányra, melyen 1942 és 1944 között dolgozott. Ez egy félkész, töredékben maradt írás, de már csírájában felbukkannak benne a későbbi nagy témák. Apám azt próbálta ebben körüljárni, hogyan lehetne Európában egy jó békét létrehozni és egy viszonylagos egyensúlyt kialakítani. Tulajdonképpen innen vette ki és gondolta tovább azokat az apóriákat, amelyek később A német hisztéria, A kelet-európai kisállamok nyomorúsága és az Eltorzult magyar alkat lapjain kidolgozottabb formában ismét felbukkannak. Talán nem ide vezethető vissza, amit a békeszerződésekről írt (A békeszerződés és a magyar demokrácia), és feltehetően külön téma volt a zsidókérdés is. A szóban forgó tanulmány német hisztériáról szóló fejezetét 1945-ben önálló tanulmánnyá alakította azzal a szándékkal, hogy megjelenteti, de mégsem jelent meg akkor, viszont egy angol fordítás készült róla, amit elküldött Angliába Mannheim Károlynak, akit valahonnan futólag ismert. Mannheim azonban nem sokkal ezután meghalt, és azt nem tudom, hogy tett-e valamit a megjelenés érdekében, válaszlevélről vagy valamiféle üzenetről ugyancsak nincs tudomásom. A kelet-európai kisállamok nyomorúsága szintén egy fejezet volt ebben a könyvnek szánt, hosszabb tanulmányban, és nem lehet egészen pontosan rekonstruálni, hogy milyen lett volna ez a mű, ha elkészül.

– Elérkeztünk 1956-hoz. Önnek milyen személyes emlékei vannak az akkori eseményekről?

– Nem harcoltam, és nem is vonzott, hogy nekem fegyverem legyen. Másodikos gimnazista voltam, és az osztálytársaim között nem volt különösebb izgalom. Azt persze éreztük, hogy valami van a levegőben. Járt nekem a Szabad Ifjúság, a DISZ lapja, amely a megelőző napokban hozta a műegyetemista pontokat. Mi azonban nem mentünk tüntetni, de a harmadikosok – mint később megtudtam – testületileg kimentek a Bem térre. Másnap reggel a fegyverropogásra ébredtem, és a szüleimmel úgy döntöttünk, hogy nem megyek be az iskolába. Amikor először mentem be a városba, a harcoknak már vége volt. Láttam a betört ablakokat és kirakatokat. Nem tudom igazolni, hogy nem hiányzott semmi, de mindenki azt mondta, hogy november 4-ig nem loptak az emberek. A Nyugatinál

nyitott kosárban gyűjtöttek az áldozatok hozzátartozóinak, de abból senki nem vett el, pedig pénzt és ékszereket is tettek bele. Emlékszem, hogy biciklim gumija kilyukadt a sok üvegszilánktól. A körúton lincselte áldozatot és kilótt tankot nem láttam, valószínűleg azért, mert a körút szétlőtt része inkább a Blaha Lujza tér és az Üllői út felé volt, én pedig az Andrássy úton mentem kifelé a Bajza utcába, az Írószövetség székházába. Apám megbízásából egy szöveget vittem be az *Irodalmi Újság* szerkesztőségébe Képes Gézának, mert szóba került, hogy esetleg megjelenteti, de végül már nem fért bele a másnapi számba. Valószínűnek tartom, hogy az a szöveg lehetett, ami apám zsebében volt másnap a parlamentben, amikor a minisztertanácsi ülésre várakozott. Azt mondták neki, hogy Nagy Imre nagyon elfoglalt, s az ülésre csak másnap kerül sor. A következő nap azonban már november 4-e volt. Az apám halála után megkérdeztem Képestől, hogy mi lett a szöveg sorsa, de ő azt mondta, hogy az a példány ott maradhatott a fiókban, és azt már nem tudja előszedni. Amikor apám a parlamentben volt, mi anyámmal átmentünk a nagyapámék közeli lakásába, mivel annak volt egy használható pincéje, és akkor azt nem lehetett tudni, hogy lesz-e bombázás. A nagyapámék lakásához viszonylag közel lakott Münnich Ferenc, és nem tudom, hogy a felkelők emiatt szándékosan irányították-e oda, de egy-két repesz becsapott. Emlékszem a hatalmas durranásra, és arra, hogy a teljesen süket nagybátyám vette észre, hogy egy repeszdarab lukat ütött az ablakon. Közben állandóan hallgattuk a rádiót, lestük a híreket. Apám három nap múlva hazajött, és majdnem karácsonyig ott maradtunk, csak időnként jártam át a lakásunkba befűteni a nagy hidegben. Akkortól kezdve sejtettünk valamit, azt azonban nem gondoltuk, hogy apámat hosszú időre becsukják, hiszen nem volt felkelő és nem lövöldözött. Aztán persze lassan megtanultam, hogy az is csinál valamit, aki valami komolyat ír. Nekem nagyjából ennyi a személyes emlékem. Nagyon irigylem, akinek van a Sztálin-szobor füléből vagy bajuszából egy-egy eredeti darabja.

– *Édesapja október 23-án, valamint az azt követő napokban otthon tartózkodott?*

– A négykötetes életműkiadásban is megtalálható az a – minden bizonnyal Erdeinek szóló – levél, amelyben leírja, hogy itt ülök a családommal, tájékoztatva nem vagyok, de az agyam hemzsege a gondolatoktól. Erdei akkor ügyintéző miniszterelnök-helyettesként a parlamentben volt Nagy Imre mellett. Apám a levélhez néhány töredék gondolatot is mellékelte a forradalom kapcsán. Azt nem tudom, hogy ez egy elküldött levél volt, amit visszakapott, vagy pedig egy el nem küldött levél. Október 30. táján lement a Margit körútra, akkor már a harcok abbamaradtak, legalábbis Budán nem lóttek. A parlamenti vérengzésről nyilván hallott, mert annak a híre hamar szétszórta a városban, a rádió is beszámolt róla. Tulajdonképpen attól lángholtak fel a fegyveres harcok, illetve a lincselő hangulat az ávosokkal szemben. Talán ha erre nem kerül sor, a szovjetek is másképp reagáltak volna, bár nagyon logikus volt, ahogy reagáltak, s a maguk módján igazuk is volt. Valószínűleg ha hagyják, hogy virágozzon ez a virág, akkor hamarabb vége lett volna a szocializmusnak. De az kétségtelen, hogy két-három napig nem tudták eldönteni, mit csináljanak. Aztán kapóra jött nekik, hogy Budapestről olyan híreket kaptak, hogy ők a kommunistákat.

– Nem sokkal a forradalom után édesapja egy pontos, lényeglátó, problémafeltáró mérleget készített az akkori helyzetről. Feltételezem, ezt a szöveget külföldre is ki akarta juttatni.

– Sőt, ki is juttatta, mégpedig azzal a kéréssel, hogy egy semleges ország sajtójában jelenjen meg az ő személyes sorsára való tekintet nélkül. Ezt valószínűleg már letartóztatása után tették hozzá a bűnlajstromához. Kenedi János feldolgozta apám börtönvallomásait, melyeknek a levéltárakban bukkant nyomára, és megtalálta az említett szöveg rekonstrukcióját. Kiderült, hogy majdnem szó szerint ki tudta szedni a memóriájából. Ennek eredeti példányát nem találtam, annál a barátjánál sem, akinél az ötvenhatos írásait feltehetően letette, abban az anyagban sem, amit 1976-ban állított össze és tett le az Akadémia könyvtárában – nehogy egy esetleges házkutatás során elveszzen –, amikor Aczélnak bejelentette, hogy külföldön megjelenteti a nemzetközi jogi írását. Pedig emlékszem rá, hogy egy fiókos szekrényben, az ingek alatt láttam a kéziratot, és valahonnét tudtam, hogy ez az, amin éppen dolgozott. Apám azt remélte, hogy Indiában, a semleges szovjetbarát országban fog megjelenni az írás, de végül egy kevésbé – mondjuk így: tele nadrággal – szovjetbarát országban, Ausztriában, a *Die Presse* hasábjain látott napvilágot 1957 szeptemberében, amikor ő már három hónapja le volt tartóztatva. Ennek a történetéről ennyit tudok. Azt nem tudom, hogy Szabó Zoltán honnan szerezte meg a magyar szöveget, de valamilyen úton hozzákerült, és megjelentette a *Harmadik út* című londoni kötetben. Ebben a szövegben apám olyan mérleget készített a forradalomról és az akkori helyzetről, ami – történelmi távlat hiányában – nagyjából helytállóan bizonyult, és azt gondolom, szemléletében ma is érvényes. Minden bizonnyal jóhiszeműen írta le, nem ellenséges hangnemben, javaslatot is tett azzal kapcsolatban, hogyan kellene a Szovjetuniónak a saját jövője érdekében okosabban viselkednie. Apám talán naiv volt, amit időnként nyeglén és irritálóan tesznek szóvá olyanok, akik nem értik meg, hogy ez a naivság egyrészt tudatos, másrészt pedig valamit sugall. Abban kétségkívül nem volt igaza, hogy a szovjetek nem fogják lejáratni a szocializmust, abban viszont igaza volt, hogy ha lejáratják, annak előbb-utóbb nem lesz jó vége. Csak azt senki nem tudhatta, hogy ez húsz, harminc vagy százötven év múlva következik-e be. Abban is igaza volt, hogy a pozitívan értelmezett szocializmust nem a kapitalizmus fenyegeti leginkább, sokkal inkább az, hogy a saját eszelős, doktrinér, erőszakban hívó emberei számolják föl. Meg is történt.

– *Hogyan élte meg édesapja bebörtönzését a család, és személyesen Ön, aki érettségi és pályaválasztás előtt állt?*

– Anyámnak keserves víz alatti úszást jelentett az a hat év. A kormányzat nem piszkálta, hagyta, hogy a gyerekei eltartása érdekében agyondolgozza magát. Egy technikumban tanított, ahol esti és levelező órákat is vállalt, és mindig későn ért haza. Nagyon fontos volt számára, hogy a barátok – elsősorban Illyésék és Sárközi Márta – végig mellette álltak és támaszt nyújtottak neki. Jól emlékszem, hogy sokat vendégeskedtünk Illyés Gyuláéknál, ahol általában Sárközi Márta is jelen volt. Nekem valószínűleg azért lehetett könnyebb, mert fiatal voltam, aki valahol az élet előtt áll. Eszembe se jutott – nincs is rá hajlamom –, hogy rossz-

kedvű vagy depressziós legyek. De okom sem lett volna rá, hiszen az iskolában durván nem bántottak. Olyan azért volt, hogy a gimnáziumban 1957 nyarán nem vitt el az igazgató egy jutalomtáborba, amit a biológiai tanár javasolt nekem. Harmadikban nem kaptam meg tornából a kegyelemötöst, amit korábban mindig megadtak, mert jó tanuló voltam és gyenge tornász. Nem biztos, hogy ez az apámnak tulajdonítható. Az érettségi bizonyítványomban az szerepelt, hogy egyetemi tanulmányokra kitűnően érettnak nyilvánítanak. Azt azonban lehetett tudni, hogy nem fognak felvenni az egyetemre. Egy hét múlva anyám meg is kapta a stencilezett levelet, amelyben értesítették a szülőt, hogy gyermekét az iskoláztatási bizottság továbbtanulásra nem javasolta. Az indoklás a következő volt: „A tanuló osztályidegen származása miatt továbbtanulásra nem alkalmas.” Mindez rendkívül abszurd volt, hiszen ugyanaz az igazgató írta alá, hogy egyetemi tanulmányokra kitűnően érett vagyok, aki egy héttel később azt, hogy továbbtanulásra nem vagyok alkalmas. „Egyetemi tanulmányokra kitűnően érett”, csak „továbbtanulásra nem alkalmas”. Ráadásul akkoriban a „királyok, hercegek, grófok” meg a kulákok számítottak osztályidegennek, apám a szellemi teljesítménye és ötvenhatos szerepvállalása miatt kapta ezt a minősítést. A tanáraim már korábban felkészítettek, hogy tanár szakra nem fognak felvenni, inkább azt javasolták, legyek építész. Az érettségi mellett készültem is becsülettel erre, mivel rajzolni jól tudtam, és beálltam valakihez, hogy elsajátítsam az alapvető fogásokat. De aztán kiderült, hogy akit a bizottság nem javasolt, az a felvételi vizsgára sem jelentkezhet. A szívem mélyén fellelegeztem, mert mégis bölcsész szerettem volna lenni. Közben Erdeiek ajánlásával az óbudai Aquincum Porcelángyárban kezdtem dolgozni segédmunkásként. Erre mindenképpen szükség volt, mert szovjet mintára akkor az volt a pártirányvonal, hogy a fiatal értelmiségiek ismerjék meg előbb a munkásosztály életét, s csak azután menjenek egyetemre. A következő év, 1960 elején jelentkeztem egy bölcsészkar előkészítő tanfolyamra, amihez munkahelyi javaslat is kellett. Amikor a személyzetis meglátta az önéletrajzomat, hosszasan vakarta a fejét, látszott rajta, hogy nem tudja, mit tegyen. Végül kiállított egy igazolást, amelyben leírta, hogy a munkámmal és a magatartásommal kapcsolatban kifogás nem merült fel, az igazolást az előkészítő tanfolyamhoz adják ki, és a vállalat biztosítja az időt a kurzus látogatására. Azaz egy szóval sem írta le, hogy javasolnak engem, de a jóindulatúan tartalmas fogalmazás miatt a szöveget simán javaslatként fogadta az egyetem. Ez persze nem a továbbtanulásra való felvétel volt, hanem csak egy féléves előkészítőre; de májusban kaptam egy ugyanilyen (javaslat helyetti) igazolást, és ezzel már beengedtek a felvételire, ahol maximális pontszámot értem el, de kétszeri fellebbezés után is elutasítottak, helyhiányra hivatkozva. (Ortutay Gyulától, apám fiatalkori barátjától tudtuk, hogy a magamfajta osztályidegen és ellenforradalmár gyerekeket sem a felvételi bizottság, sem ő, az egyetem rektora nem veheti fel, hanem csak a művelődési miniszter, egyéni elbírálás alapján. Ezért végig kellett járni a fellebbezéseket, és tudni lehetett, hogy a végső eredmény majd októberre születik meg, amikor az egyetemen már hetek óta folyik a tanítás.) Végül egy év múlva, 1961-ben vettek fel, ugyanezen lebonyolítás szerint, októberben. Jellemző, hogy ez év tavaszán, amikor ismét kértem az igazolást a felvételire való jelentkezéshez (javaslatban, amelyet az igazgatónak, a

párttitkárnak és a személyzetisnek kellett aláírnia, nem is reménykedhettem), az új személyzetis, aki nem volt olyan jóindulatú, mint nyugdíjba ment elődje, még igazolást sem volt hajlandó adni arról, hogy két éve ott dolgozom. Akkor eléggé elkeseredtem, de addigra már valamivel enyhébb szelek is fújtak, mert végül igazolás nélkül is engedtek felvételizni.

– *Édesapja 1963-ban amnesztiával szabadult, s utána a Statisztikai Hivatal könyvtárába került. Hogyan teltek azok az évek? Milyen kérdések, problémák foglalkoztatták?*

– Ezek az évek viszonylag békésen teltek. Olyan persze volt, hogy az Áldás utcai iskola pedellus nénije szólt nekünk, hogy az iskola emeletén lévő tornaöltözőbe beköltöztek valakik, és ők ezért nem tudják használni a helyiséget. Nem volt nehéz kitalálni, hogy belügyesek voltak, onnan ugyanis oda lehetett látni a mi lakásunk bejárati ajtajára, és figyelték, hogy kik járnak hozzánk. A postás egyszer szólt apámnak, hogy „Ugye tudja, Bibó úr, hogy ha egy levele a pecséthez képest két hét múlva érkezik, arról nem én tehetek?” Az ilyenektől eltekintve úgy emlékszem azokra az évekre, hogy evezünk a Kádár-rendszerben; amely apám megfogalmazása szerint egy okosan kormányzott proletárdiktatúra volt, olyan, mint a méz: édes, sűrű és nyúlós, tulajdonképpen elviselhető, csak haladni nem lehet benne. Közvetlenül szabadulása után kapott egy csöndes könyvtárosi állást. Azt hiszem, akkor nem volt rossz az a fizetés, amit kapott – kétezeröttszáz forintot –, de nyugdíjba vonulásáig, vagyis hét éven át, nem emelték. A munkáját infarktusáig nagy buzgalommal végezte, utána lazábban, de rendesen. Mellette a megélhetéshez pénzt keresett fordítással, valamint lektori vélemények írásával. Olyan szövegeket fordított – elsősorban történelmi vagy társadalomtudományi tárgyú dokumentumregényeket –, amelyek nem voltak teljesen érdektelenek számára. Anyámnak nagyon igyekezett kompenzálni, hogy hat évig nem lehetett mellette, a maga módján a tenyerén hordozta, mi pedig úgy éreztük, hogy részben emiatt nem jut hozzá a témáihoz. Pedig elsősorban ezeket szerette volna megírni és kidolgozni. Úgy vélem, elég nagy teljesítmény, hogy a már említett nemzetközi jogi művet befejezte. Sok minden nem készült el tervei közül, szerencsére az egyik legérdekesebb vázlatformában megvan: történelmi volna-játék arról, hogy mi lett volna, ha a reformáció idején másképp alakul a katolikus egyház és a protestáns irányzat viszonya, ha a katolikus egyház be tudja fogadni a reformációt mint a saját egyik frakcióját, és nem esik bele a világi hatalom kísértésébe, hanem megmarad szellemi központnak. Ennek az elképzelésnek három- vagy négyflekkes vázlata van meg, de az egész mű – amit Ravasz László és Bibó István dialógusaként képzelt el – nem készült el. Engem és a feleségemet elkeserített, hogy ki mindenki tanít az egyetemen, apám pedig, ha megkérdezzük, kettőnknek tart komplett előadásokat. Úgy gondoltuk, hogy ezeket le kellene írni, vagy legalább magnóra rögzíteni. Beszereztünk egy magnót, és apám csaknem nyomdakészen mondta rá gondolatait. A kazettákat egy természettudományokkal foglalkozó barátunknál helyeztük el, nehogy egy esetleges házkutatáskor elvigyék. Mindemellett apámat erősen foglalkoztatta, hogy az 1963-as amnesztia tökéletlen volt, és egy csomó névtelen 1956-os elítélt méltánytalanul börtönben maradt, miközben az értelmiségiek és a neves írók kijöttek. Az is érthetetlen volt, hogy míg

apám – mint elsőrendű vádlott – március 27-én kiszabadult, Göncz Árpád, a másodrendű vádlott, és Regéczy László, a harmadrendű vádlott bent maradt. Kiderült, hogy azért, mert őket május 23-án tartóztatták le. Az amnesztia ugyanis úgy szólt, hogy akik a bűncselekményt 1956. október 23. és 1957. május 1. között követték el, kijöhetnek, a Bibó-per vádlottjait pedig úgy tekintették, hogy az ítéletben szereplő szervezkedést május 1. után is, letartóztatásukig folytatták. Apám két héten belül írt egy levelet Vida Ferencnek, a Legfelsőbb Bíróság elnökének, rámutatva az amnesztia visszasságaira. Vida válaszában azt írta, hogy kötve van az ítéleti tényálláshoz, így csak egyéni kegyelmi kérvényt tud fölterjeszteni. Két hónap múlva így szabadult Göncz és Regéczy, de a feleségeknek és gyerekeknek az átfutási időt végig kellett szorongani és sírni. Apámat azonban leginkább az foglalkoztatta, hogy a fegyveres harcban résztvevőket a legtöbb esetben gyilkosságért, tehát köztörvényesként ítélték el, s ezekre nem vonatkozott a politikai elítéltek amnesztiája. Ha bizonyítottnak látták, hogy használták a fegyvert, kivégezték őket gyilkosságért; ha nem használták, csak viselték vagy rejtegették, „meghatározatlan számú gyilkosságban való bűnrészesességért” életfogytra vagy tizenöt évre ítélték legtöbbjüket. Így maradt börtönben 1963 után is két-három-ezer névtelen 56-os résztvevő: diák, gyárat őrző munkásember, kiskatona, miközben a neves értelmiségiek, írók, politikusok kiszabadultak. 1965-ben, a felszabadulás huszadik évfordulóján három érintett érdekében írt kegyelmi kérvényt; kettőnek a családjához nekem kellett elmennem az aláírásért. Emlékszem, az egyik egy kulákiú volt, aki Miskolcon egy építkezésen dolgozott. 1958-ban át akart szökni a határon, de elkapták és letartóztatták. Kapott volna nyolc hónapot, de addig faggatták, míg jóhiszeműen elárulta, hogy ötvenhatban ott volt a főtéren, a tüntetésen. Tudni érdemes, hogy a tömeg benyomult a rendőrkapitányságra, és a rendőrkapitányt kidobta az ablakon, aki meg is halt. Kiderült, hogy a fiú azt is bevallotta, hogy ott volt azok között, akik bementek az épületbe, de nem ő dobta ki az áldozatot. Ennek ellenére az lett a vége, hogy gyilkosságban való részvételért csukták le. Lehetett tudni, hogy még közel tíz évet kell ülnie ahhoz, hogy – jó magaviselet esetén, feltételesen – kiszabaduljon. Kerestem az édesanyját Kiskőrösön, és találtam kint a szőlőben egy kicsi, fekete ruhás, kendős nénit, aki könnyezni kezdett a kérvény fölött. Megkérdezte, hogy mennyibe kerül. Mondtam, hogy nem kerül semmibe. Kiderült, hogy egy évvel korábban egy ügyvéd már felkereste, és háromezer forintot kért egy hasonló kérvényért, de nem lett belőle semmi. A rokonok végül nagy nehezen meggyőzték a nénit, hogy írja alá a papírt. A fia azonban nem jött ki. Én továbbmentem, Császártöltésen egy feleség írta alá a kegyelmi kérelmet, akinek a férje hasonló módon maradt ki az amnesztiából. Ő sem jött ki, a harmadik elítélt viszont – akinek a kérvényét másvalaki vitte Szabolcs megyébe aláírtni – kiszabadult. Eltelt újabb két év, és a szovjet forradalom ötvenedik évfordulóján apám kitalálta, hogy Sartre-hoz kelle fordulni a börtönben felejtettek ügyében, aki – miként Camus – kiállt a magyar forradalom mellett. Apám azt remélte, hogy Sartre és barátai a szovjet kormányhoz fordulnak, és megírják, hogy bár a nagyvonalúság, az engedékenység megvalósult az amnesztiával, de a gépezetbe porszemek kerültek. Mindenkinek jót tenne, ha ötvenhatot végleg lezárnánk, létrejönne a megbékélés, az elfelejtett

emberek pedig kiszabadulnának. Apám 1967 elején Illyéséknél megismerkedett egy francia baloldali íróval, André Frénaud-val, akinek felvázolta a problémát. Az író megrendülten hallgatta, mert azt hitte, Magyarországon minden rendben van. Vállalkozott arra, hogy ha apám megírja és kijuttatja az ügyet ismertető feljegyzését, azt továbbítja Sartre-hoz, szóban is kiegészítve, és a forrás hitelességét is garantálva. Apám nagyon sokat kockáztatott ezzel az akcióval, hiszen csak feltételesen volt szabadlábban, s ha elkapják a határon a feljegyzést, az is lehet, hogy a külfölddel való kapcsolat miatt, szervezkedés címén felkötötték volna. Áprilisban infarktust kapott, és a tavaszt kórházban töltötte, közben ezen az irományon dolgozott. Anyám előtt titkolnunk kellett, nem akartuk, hogy aggódjon. Engem elküldött Képes Gézához, hogy kérdezzem meg, hátha van egy olyan külföldi íróküldöttség, amelyben található egy megbízható embert. Képes segítőkész volt, és majdnem sikerült elintézni, volt ugyanis hazánkban egy finn csoport, akadt köztük egy megfelelő személy, de Képes nem tudott vele kettesben maradni sem a fogadáson, sem a repülőtéren. Augusztusban apám a szív-kórházban volt Balatonfüreden. Születésnapján feleségemmel meglátogattuk. Este Németh Lászlóéknál szálltunk meg, és ott találkoztunk egy nálunk pár évvel idősebb olasz tanárnővel, aki ötvenhat hatására tanult meg magyarul, komoly érdeklődéssel olvasta a magyar irodalmat, és így került kapcsolatba Némethékkel. Pillanatok alatt összebarátkoztunk, és egyszer csak megvilágosodtam: őt kellene megkérnünk az akkor már három hónapja kész levél elvitelére. Ráadásul az is kiderült, hogy két nappal korábban meglátogatta apámat a kórházban, és nagy tisztelettel beszélt róla. Az olasz hölgy okos volt és bátor: azonnal felfogta az ügy súlyát és a tétet, ismerte és vállalta a vele járó kockázatokat. Elvitte a papírokat, és pár hét múlva írt egy nagyon okos levelezőlapot, amelyből kiderült, hogy a küldemény eljutott Sartre-hoz. Ebben a nyár végi üdvözetben nagyon kaparásos írással arról volt szó, hogy a címzett, Frénaud, köszöni az üdvözetet, és továbbította barátjának, XY-nak is. A barát neve helyén – még erősebben kaparva – egy pacaszerű maszat helyezkedett el, amelyből nagy nehezen, de egyértelműen sikerült megfejtenem, hogy ez Jean-Paul, tehát csakis Sartre lehetett. Nincs az a belügyes, aki rájött volna, hogy ez a paca kit vagy mit takar. Később kiderült, hogy a tanárnő Frénaud-nak vitte el a három papírt, aki eljuttatta Sartre-hoz, aki azonban a kisujját sem mozdította, valószínűleg akkor már a 68-as diáklázadásra és az ahhoz kapcsolódó társadalmi mozgalomra tartalékolta az erőit, nem törődött azzal, hogy három-négyszáz magyar senki még mindig börtönben ül ötvenhat miatt. Elkeseredve kellett tehát beletörődnünk, hogy nem lett a dologból semmi. 1969-ben eljött a Tanácsköztársaság évfordulója, s apám újabb kérvényeket gyártott, ismét aláírtam a néniel Kiskőrösön, de a fia akkor sem jött ki. Apám ezután írt Kádárnak egy rendkívül udvarias levelet, amelyben arra kérte, hogy intézkedjen ezeknek az embereknek az ügyében, nem fogja a nagyvonalúságát megbánni, mert ezek tényleg mindent megszenvedtek. Ha pedig úgy gondolja, hogy az apparátusra bízva, akkor dobja inkább a papírkosárba, mert óhatatlanul el fog sikkadni. Akkor sem történt semmi. Egy évvel később egy rövidebb levélben emlékeztette Kádárt a korábbi megkeresésére. Leírta, hogy megérti, ha választ nem kap, de a legjobb válasz az volna, ha kijönnének ezek az emberek.

Ugyanúgy nem történt semmi. Ezután már hagyni kellett, mert 1972-ben az életfogytiglanra ítélték is letöltötték a tizenöt évet, és akkor nagyjából kijöttek.

– *Mindeközben hogyan alakult az Ön pályája? Mi az, ami a művészettörténet felé vonzotta?*

– Nagyon szerettem volna tanár lenni, de amikor ötödévesek lettünk, megismertem a későbbi feleségemet, és nagyon egyértelmű volt, hogy ő csak tanárnak való. Azt gondoltuk – mivel ellenforradalmárok és klerikálisak is vagyunk –, elég, ha az egyikünk választja a tanári pályát. Közben az egyetemi professzorom révén kaptam egy állást a műemlékvédelemnél, amit ötödévesként el is foglaltam, az egyetemet pedig levelezőn fejeztem be. Vagy azért, mert nem mentem tanárnak, és így nem állt fenn annak veszélye, hogy mételyezem az ifjúságot, vagy az apám miatt, megúsztam, hogy engem a KISZ káderezzen és javaslatot tegyen. A műemlékvédelem mellett 18–19. századi építészettörténettel foglalkoztam, majd 1980-ban átkerültem az MTA Művészettörténeti Kutatóintézetéhez.

– *A nyolcvanas évek második felében nagy feladatra vállalkoztak feleségével, ugyanis mozgalmat indítottak annak érdekében, hogy a puhuló diktatúrában sikerüljön az egyháznak a Baár-Madas Gimnáziumot visszaszerezni.*

– Az iskolát a Rákosi-korszakban nagyon durván államosították, ami közelről érintette az én családomat is, hiszen édesanyám ott tanított. Emlékszem, egy tanév végén sírva jött haza, hogy vége az iskolának. A hetvenes években váratlanul hivatalosan is elkezdték dicsérni a protestáns iskolákat, azon az alapon, hogy „haladó szerepük” volt a magyar történelemben. Mi pedig elkezdtünk vicsorogni e képmutatás láttán, hogy most már, miután szét vannak verve, szabad őket elsiratni. 1985-ben, amikor a diktatúra puhulni látszott, elkezdtük piszkálni a református egyházat. Gorbacsovban akkor még nem bízunk, úgy képzeltem, hogy egy puha Kádár–Aczél-korszakban nyugdíjasként művészettörténetet tanítok. Aztán a kezdeményezésre valóban rágyorsított a rendszerváltás, és az iskola az egyház irányítása alá került. Közben nem bukkant fel a tanár csapatban – amely a mozgalomban teljes mértékben összekovácsolódott – olyan ember, aki az iskola vezetésére alkalmas lett volna, ezért engem kértek fel igazgatónak. Némi fejtörés és aggodás után, jó munkatársakban reménykedve, elvállaltam a feladatot. Öt év múlva azonban az egyházban egy miépes, szélsőjobboldali irányzat került hangadó pozícióba, akik szemében túl liberális lettem, nem voltam jó magyar és jó református. Nagyon nem szép módszerekkel – legalábbis felőlem nézve – kifúrtak onnan. Két évre a műemlékvédelem visszafogadott, a velem együtt távozó harmincöt tanárból húsz megrendítő módon együtt maradt, és elhatároztuk, hogy alapítunk egy másik iskolát.

– *Ez lett a Sylvester János Protestáns Gimnázium?*

– Igen. Felszabadultan éltük meg, hogy az egyház nem szól bele a munkánkba, viszont szabadon vergődhattunk a piacon, ami a mai napig tart. Már nyugdíjba mentem, de továbbra is a fenntartó alapítvány elnöke vagyok. Nagyjából így alakult a pályám, de – mint említettem – nyugdíjas vagyok, és igyekszem visszavezetni a művészettörténet területére, hiszen vannak félretett témáim.

– *Időközben viszont elkészült a Pollack Mihályról szóló monográfia.*

– Professzorom, Zádor Anna emlékére vállaltam el, és az iskola mellett eléggé szenvedve csináltam, mert nem tudtam összefüggően foglalkozni vele. Hosszú ideig készült, általában csak az iskolai szünetekben tudtam elővenni az anyagot, ami félig újrakezdést jelentett, s mindig szükségessé tette a jegyzetapparátus újbóli áttekintését. Ráadásul utóbb már a határidő is szorított, hiszen a kiadó pályázott a megjelentetésére. Sok kínlódással járt, de nagyon örülök, hogy elkészült, és szép is lett a könyv, ami nem az én érdemem, hanem a kiadóé.

– *Ezenkívül melyek azok a művészettörténeti témák, amelyek foglalkoztatják?*

– Mint említettem, elsősorban a 18–19. század építészete érdekel. Régóta foglalkozom a váci székesegyház építészevel, aki nagyon fiatalon érkezett Franciaországból, és Bécsben telepedett le, onnan utazott, vagy a terveit vitték szét az arisztokraták. Már harminc éve kutatom a témát, de amikor iskolaigazgató lettem, félre kellett tennem. Sok fejezet megvan már belőle, ami konkrét épületről szól, de a bevezetés és az értékelés, amelyben a tudomány mai állására el kellene jutnom, még hátravan.

– *A beszélgetés végén arra kérem, összegezze, miben látja édesapja tevékenységének és műveinek a jelentőségét!*

– Csakis abban, hogy remélhetőleg egy csomó fiatal, tisztességesen működő agyban világosságot gyújt. Többen számolnak be egy-egy írása – például a zsidókérdést tárgyaló mű – kapcsán arról, hogy az egy görcsoldó hatású írás. Talán vannak olyan felszabadultabb lelkű emberek, akik ennek hatására ezt az egész rémséget másképp dolgozzák fel. Ez sem kis eredmény. Az apám által képviselt hangnem, stílus és szándék szomorú ellentétben van azokéval, akik nem tudnak mást, mint hogy például a Trianon előtti Magyarországot ábrázoló matricával utaznak külföldre, demonstrálva ezáltal, hogy milyen nagy magyarok, miközben az ottani ostobáknak és gyűlölködőknek adnak felesleges ziccereket arra nézve, hogy a magyaroktól félni kell. Ezek eléggé keserves dolgok, de remélem, hogy valakire hat ez a hangnem és az önkritikus szemlélet, ami mára csaknem teljesen kiveszett a magyarságból. Sértettség van, önkritika nincs. Sokan és joggal mondják, hogy a kollektív bűnt el kell utasítani; de nem kevesen közülük ezen a jogcímen igazából a kollektív szégyent utasítják el. A nemzet, a haza dicsőségében sokan szeretnének osztozni, a nemzet, a haza szégyeneit kevesen vállalják. Pedig a kollektív szégyenben az is részesül, aki nem bűnös; ez szinte természeti törvény, és jobb vele tiszta tudattal szembenézni. És aki szereti a hazáját, az szégyelli magát igazán, ha a hazája rosszul viselkedik. Úgy is mondhatnám: az igazi hazaszeretet biztos jele az, ha valaki szégyenkezni is képes a hazája miatt. Márpedig egy nemzet, egy ország – nagyjából ugyanúgy, mint egy ember – tud csodálatosan és tud rémesen viselkedni, és a magyar történelemben mindkettőre van elég példa ahhoz, hogy a tanulságok világosak legyenek. Bibó István életéből és írásaiból az erről való tisztességes vitához és gondolkodáshoz lehetne inspirációkat kapni, és talán lelki-szellemi erőt is meríteni.

Az interjút készítette Ménesi Gábor